

‘Scheiden doet lijden. Afscheid doet pijn’

N.J. NICOLAI

Het is met enige schroom dat ik hier sta. Ik vind niet dat mijn vak - de psychiatrie - de pretentie moet hebben algemeen geldige uitspraken te doen op terreinen waar haar expertise niet ligt. Waar haar expertise ligt mag dat wél, maar dat terrein is vooral de ziekten en stoornissen van de geest en het individu en niet de ziekten van een samenleving. We hebben in de voormalige Sovjet-Unie gezien wat er kan gebeuren als psychiaters zich lenen om politieke oordelen mee te laten wegen in diagnostiek.

Wat ik wil doen is u iets vertellen over recent ontwikkelingspsychologisch onderzoek naar primaire menselijke behoeften en emoties en hoe in het algemeen maatschappelijk met emoties wordt omgegaan. Eerst zal ik iets vertellen over de titel. Die zou namelijk tot misverstand aanleiding kunnen geven: ik ga het niet zozeer hebben over scheiden en afscheid, maar over *hechting* bij kinderen en volwassenen. Tenslotte zal ik laten zien hoe in de media en politiek emoties gebagatelliseerd, ontkend, ontkracht en gesentimentaliseerd worden, met als voorbeeld de reacties op de massale rouw om prinses Diana.

Wij leven volgens mij in een samenleving waarin emoties en emotionaliteit enerzijds ontkend worden, anderzijds gedramatiseerd worden. Bij de officiële media ligt de nadruk op beheersing, bij de pulpmedia op dramatisering. En het een gaat niet zonder het ander. Het een lijkt een reactie op het ander, zonder dat deze samenhang helder wordt.

Scheiden doet lijden. Afscheid doet pijn. Deze regel - een regel uit een smartlap - vertolkt een ervaring die in het moderne denken bijna walgelijk wordt gevonden. Zo angstig zijn wij voor kitsch en sentiment, dat gevoelens van verdriet al snel bestempeld worden als hysterisch en door de media bespeeld. Onze officiële moraal is er een van zelfbeheersing, de ‘stiff upperlip’, de controle over de emoties.

‘Maar een man mag niet huilen, ook al heeft hij verdriet’: nog zo’n regel. Emoties worden dan ook vaak toegeschreven aan de sociale ‘ander’: vrouwen, primitievere

subculturen, exotische culturen. Emoties maken ook snel verwijfd: de expressieve uitingen van 'male bonding' in mediterrane culturen roepen bij ons de angst voor homoseksualiteit op. Gevoelens van verdriet uit je in de privé-sfeer, niet publiekelijk. Geen emotioneler bedrijf dan de politiek, maar elke traan is een teken van zwakte, zoals we zagen in de lotgevallen van Elske ter Veld of in de reactie op de tranen van Karin Adelmund. Het verbod op het tonen van emoties houdt dus een tweedeling in de maatschappij in stand; tussen mannen en vrouwen, tussen publiek en privé, tussen wij en de anderen, tussen de intellectuele elite en de gemanipuleerde massa.

Om deze maatschappelijke tweespalt te kunnen onderzoeken, kunnen we gebruik maken van allerlei politieke en filosofische beschouwingen, maar we kunnen ook een stapje terug doen in het vakgebied van de ontwikkelingspsychologie en daaraan instrumenten ontleenen, waarmee we op een andere wijze naar deze verschijnselen kunnen kijken.

Deze instrumenten zijn hechting en gehechtheidsstijl bij volwassenen.

Gehechtheid of hechting is de pijler van ons sociale bestaan. Emoties zijn de wijze waarop de hechting in stand gehouden wordt bij kleine kinderen. Het huilen van de baby brengt de verzorger dichterbij of maakt de verzorger alert op een gevaar. In die zin is gehechtheidsgedrag bij kleine kinderen een sociaalpsychologisch fenomeen, dat biologisch-evolutionaire wortels kent. Meer dan seksualiteit in engere zin is de behoefte aan veiligheid en nabijheid de eerste drift die ons psychische bestaan vormgeeft. De nabijheid van de verzorger kan net het verschil betekenen tussen leven en dood en de lange hulpeloosheid van het menselijk kind maakt een uitgebreid repertoire van gedrag waarmee die nabijheid verzekerd kan worden voor het overleven noodzakelijk. Dus huilt een kind, vertoont het hulpeloos gedrag of kruipt het zodra het kan een verzorger achterna, of maakt het door sip te kijken duidelijk dat de aandacht van de vreemde niet op prijs wordt gesteld.

Zodra een kind ouder wordt, worden al deze ervaringen van de vroegste tijd tot een mentaal schema, een zekere organisatie van het brein en deze organisatie maakt uit hoe het evenwicht tussen het zoeken van nabijheid en het exploreren van de omgeving, ook een menselijke behoefte, vorm krijgt. Het wordt dus een verinnerlijking, een organisatie van de geest die alle latere ervaringen stuurt en vormgeeft.

Veilig gehechte baby's protesteren meer als hun moeder of andere verzorger hen verlaat, maar zijn ook

sneller te troosten en zijn sneller in staat na getroost te zijn in de aanwezigheid van de ouder om verder te spelen.

Onveilig gehechte baby's zijn er in twee soorten. De ene groep vertoont überhaupt geen reactie als de moeder vertrekt en terugkomt. Lusteloos blijven zij bezig met hun speelgoedjes en geven geen kik. Wel klopt hun hartje twee keer zo hard en zijn er ook andere tekenen van angst waarneembaar voor de goede verstaander. Deze kinderen vertonen al op de leeftijd van dertien maanden een 'stiff upperlip'. Men noemt ze vermijding of gereserveerd gehecht.

De derde groep kinderen protesteert hevig als hun moeder weggaat, maar als hun moeder terugkomt zijn ze ook niet gerust te stellen. Jammerend en ontroostbaar blijven ze bij haar in de buurt hangen: niet te troosten maar ook niet in staat verder te spelen. Zij vertonen het gedrag dat past bij het motto: 'Bij elkaar meugen ze niet, van elkaar deugen ze niet'. Men noemt hen ambivalent gehecht. Er is nog een klein vierde groep die geen enkele georganiseerde hechtingsstijl vertoont. Deze doet in dit betoog niet mee. De meeste baby's zijn overigens veilig gehecht: 70 %. Dit gehechtheidspatroon heeft meer te maken met de hechtingsstijl van beide ouders dan met klasse, intelligentie en andere sociaaleconomische en culturele invloeden. Het maakt niet uit of moeders werken of de hele dag erbij zijn. Een veilig gehechte moeder heeft meestal een veilig gehecht kind.

Maar wat is nu een veilig gehechte moeder of vader? En hoe kan je dat meten? Waaruit blijkt dat? Uit jeugdervaringen? Niet alleen, want bekend is hoe het verslag van iemands leven gekleurd kan zijn en jeugdervaringen kunnen vervormd of vergeten zijn. De laatste jaren hebben onderzoekers op het gebied van hechting en ontwikkelingspsychologie een instrument ontwikkeld waarmee men de gehechtheidsstijl van volwassenen kan meten. Dit is een interview naar jeugdervaringen, ervaringen van hechting en verlies. Gemeten wordt niet de inhoud, niet wat er precies gebeurd is, maar de mate waarin het verhaal geordend en logisch is, waar de gevoelens kloppen met elkaar en met eerder gegeven omschrijvingen en de mate waarin het verhaal voldoet aan enkele criteria van samenhang - de coherentie - van een tekst en de samenwerking in een gesprek.

De gehechtheidsstijl van volwassenen leren we dus niet kennen door wat ze vertellen, maar hoe ze erover vertellen. Het meest opvallende is dat dit verhaal samenhangend dient te zijn, maar ook emotioneel, om veilig genoemd te worden.

De mate van veilige hechting uit zich in het aanwezig zijn van het vermogen tot het innemen van een tamelijk objectief standpunt ten aanzien van de eigen ervaringen en wie daar een rol in speelden. Maar ook in het kunnen vergeven van de ouders, het in staat zijn vrijuit en zonder idealisering, bagatellisering, ontkenning of zwart maken over de belangrijke ervaringen met ouders en andere belangrijke personen te kunnen spreken. Een van de achttien vragen van het interview is bijvoorbeeld de vraag vijf kenmerken te noemen van de relatie die de geïnterviewde als kind met elk van zijn ouders had. Daarna wordt gevraagd bij elk van die kenmerken een voorbeeld te geven. Het verhaal van een veilig gehechte proefpersoon is consistent met de voorbeelden. Als iemand bijvoorbeeld over een ouder zegt: 'Hij stond altijd voor me klaar', dan kan de proefpersoon bijvoorbeeld vertellen, dat een meester het kind onterecht straf gaf en dat de vader naar school ging om het voor het kind op te nemen. Of als een moeder afstandelijk wordt genoemd komt er een verhaal over een keer dat een kind met een zere knie naar zijn moeder kwam en de moeder er wel een pleister op deed, maar ook zei dat grote jongens niet huilen en het kind dus ook niet troostte of knuffelde. Of als verteld wordt: 'Ze was heel warm', dan is er een herinnering van op schoot zitten en samen liedjes zingen. Het waardevolle van het gehechtheidsbiografisch onderzoek is namelijk dat het niet alleen om de ervaringen gaat, maar om de wijze *waarop over deze ervaringen gepraat en gedacht kan worden*.

Alhoewel de kans op een veilige hechting minder groot is als er sprake is van een liefdeloze opvoeding, kan iemand met zo'n geschiedenis wel een veilige hechtingsstijl verwerven. Het is geen passieve imprint: andere wederwaardigheden kunnen in zekere zin de hechting beïnvloeden. Therapie kan daar overigens aan bijdragen - zo blijkt - en dat is toch leuk om te horen. Er zijn volwassenen die objectief een gewelddadige, armoedige, gekwelde jeugd hebben gehad en daar toch met reflectie, begrip voor zichzelf en hun ouders, en betrokkenheid over kunnen spreken. Ze kunnen de invloed van deze ervaringen erkennen en hun verhaal is samenhangend en consistent. Voorbeelden daarvan worden beschreven in Lilian Rubins recente boek *Het onverwoestbare kind*.

Zo'n veilige hechting heet ook autonoom, omdat men in staat is zowel het perspectief van de een als de ander te zien. Het onderscheid tussen het zelf en de ander is aanwezig. De ander wordt niet meer als behoeften-ervullend of -bedreigend beleefd, maar kan gezien worden als iemand met een eigen innerlijk, dat verschilt van dat

van jou. Autonomie is dus een teken van het vermogen tot wederkerigheid, verbondenheid en inleving. De veelgehoorde tegenstelling tussen autonomie en verbondenheid is dus onzin. Veel van wat wij als autonoom bestempelen, is in feite een vorm van vermijdende en gereserveerde gehechtheid.

Onveilige hechting uit zich ook bij volwassenen in twee vormen: de vermijdende en de gepreoccupeerde hechtingsstijl. Bij de vermijdende of gereserveerde stijl wordt de jeugd óf vergeten óf geïdealiseerd óf gebagatelliseerd. Een voorbeeld van een 'dismissing' of vermijdende reactie is bijvoorbeeld dat de ouders benoemd worden als goed, aardig en zorgzaam. Als gevraagd wordt naar een voorbeeld wordt geantwoord met: 'Ze was zorgzaam omdat ze goed is'. Er is geen specifieke herinnering of voorbeeld, dat de omschrijving van zorgzaamheid en goedheid kan illustreren. Een ander voorbeeld: op de vraag naar een voorbeeld bij het predikaat: 'Ze stond altijd voor me klaar', wordt verteld dat er op materieel gebied alles was. Er werden jurkjes genaaid en grote cadeaus gegeven. Opvallende positieve ervaringen als op schoot zitten, geknuffeld worden, getroost worden bij ziekte of pijn, blijken in het interview afwezig en er is dan dus een discrepantie tussen het predikaat en de ervaringen. Zodra een proefpersoon hierop reflecteert, bijvoorbeeld zegt: 'Hé wat gek, ik kan alleen maar herinneren dat ze dingen vóór me deed en nooit dat ze dingen mét mij deed', verschuift de score al naar een veilige hechting, omdat het vermogen tot reflectie een veilig innerlijk werkmodel van de geest impliceert. Wanneer de proefpersoon zich niet bewust lijkt te zijn van de discrepantie tussen de nadruk op materialiteit en het predikaat is er sprake van een meer onveilig innerlijk model. Ook wordt op de vraag wat de jeugdervaringen voor effect op de latere ontwikkeling hebben gehad, bij gereserveerde hechtingsstijlen de nadruk gelegd op onafhankelijkheid: 'Ik ben er flink van geworden, of zelfstandig'. Ook wordt de nadruk erop gelegd er niet door beïnvloed te zijn: 'Ik heb er helemaal geen last van dat mijn vader me sloeg.' Een veilig gehecht persoon zou zeggen: 'Ik merk dat ik vaak denk dat ik door dat slaan banger ben geworden dan nodig is. Ik heb altijd gedacht dat het mijn eigen schuld was, nu zie ik dat dit niet het geval was.' De kern van de zaak is dat de jeugdervaringen 'afgekoeld' moeten worden, de betekenis geminimaliseerd. Meestal, maar niet noodzakelijkerwijze waren deze vrij kil en liefdeloos.

De ambivalent-gepreoccupeerde of 'entangled' hechtingsstijl uit zich in het onvermogen helder een beeld te geven van het verleden en een onvermogen om te reflecte-

ren en objectief te kunnen kijken naar de eigen ervaringen en het respectievelijke aandeel van het zelf en de anderen. Het lijkt of er geen afstand kan bestaan tussen het Ik en de eigen gevoelens. Er zijn drie subgroepen in deze stijl.

De eerste groep verliest zich in boosheid. Minuten durende beschrijvingen van het falen van de ouders worden afgewisseld met jargon dat nauwelijks overtuigend is. Veel therapeutisch jargon wordt gebruikt, zoals bijvoorbeeld: 'Ik heb altijd geweten dat hij een psychopathische narcist was.' Voorbeelden kloppen niet. Tegenspraken blijven ongecorrigeerd.

Het kan ook gaan om een vage, kinderlijke stijl van spreken, waarbij zinnen niet afgemaakt worden, kinderlijke taal gebruikt wordt of de woorden van ouders zonder 'Zij zei' of 'Hij zei' direct in het vertoog worden opgenomen. Hierbij hoort een onbestemd gevoel, als kind niet voldaan te hebben.

In de derde subcategorie kan de proefpersoon voortdurend vastlopen in angstige verhalen over mishandeling en misbruik. De proefpersoon is als het ware volkomen overspoeld door deze ervaring en kan nauwelijks de vragen over vroeger beantwoorden. Dit patroon zie je vooral bij mishandelde vrouwen, en volwassenen die als kind misbruikt zijn.

Het beeld van het kind met eenzelfde hechtingsstijl is de peuter die zich huilend vastklampt aan de moeder, maar niet te troosten is en haar meteen weer wegduwt.

De ervaringen waarover gesproken wordt bij de ambivalent-gepreoccupeerde groep zijn vaak een combinatie van rolomkering in combinatie met gebrek aan adequate reacties van de ouders. Niet op zich van liefde. Bij de derde subgroep spelen vanzelfsprekend misbruik en mishandeling, maar in het midden dient nog gelaten te worden of dit alleen een gevolg van trauma's is of een interactie tussen een onveilige hechting, een specifieke gezinsconstellatie en trauma's.

De ouders waren als het ware 'teveel'. Maar nogmaals, dit hóeft niet. Hoe dan ook, een kenmerk van een geproccupeerd of 'entangled' interview is het gevoel als lezer / luisteraar dat je geen helder beeld krijgt wat zich heeft afgespeeld en dat de grens tussen de ander en het zelf op het niveau van de grammatica en de syntaxis al niet duidelijk is.

Meestal wordt gedacht dat een vermijdende gehechtheidsstijl typisch mannelijk is en een ambivalente typisch vrouwelijk. Ik vroeg me ook af welk geslacht u al luisterende voor u zag bij de voorbeelden die ik gaf.

Niets is echter minder waar: de percentuele verdeling van normale volwassenen: *ca. 60% veilig, ca. 20% vermij-dend en ca. 18% gepreoccupeerd*, is voor mannen en vrouwen gelijk.

U merkt overigens dat het samen geen 100% is. Dit heeft te maken met het bestaan van een vierde categorie: die van de onverwerktheid op het gebied van trauma en verlies. Deze categorie scoort op het AAI rondom vragen over het verlies, seksueel misbruik of mishandeling op een bepaalde manier die hier nu te ver voert om uit de doeken te doen. Mensen die beantwoorden aan deze cate-gorie 'onverwerkt' (*unresolved*) hebben daarnaast nog een onderliggende hechtingsstijl: veilig, vermij-dend of gepreoccupeerd. Bij onderzoek bij niet-klinische vaders en moeders bedraagt deze unresolved groep 20%. Dit zijn moeders of vaders die zelf kortgeleden een ouder hebben verloren, of als kind mishandeld of misbruikt zijn en dat niet konden integreren. De kinderen die zij hebben, ver-tonen een grotere kans op een gedesorganiseerde hechting, die zich kenmerkt door tranceachtig, tegen-strijdig of ook wel dissociatief gedrag.

De overeenstemming tussen de aldus gemeten ge-hechtheidsstijl van volwassenen en hun kinderen is frap-pant. Kinderen van veilig gehechte ouders zijn in 70% van de gevallen zelf ook veilig gehecht (Van IJzendoorn 1994, Van IJzendoorn en Bakermans-Kranenburg 1996).

Het opvallende is ook, dat soort soort zoekt: veilig gehechte moeders hebben veilig gehechte echtgenoten en andersom. Mannen zijn niet zozeer vermij-dend gehecht, maar wijzen wel een gepreoccupeerde hechtingsstijl in hun partners af. Dus niet veel veilig gehechte mannen zijn met ambivalent gepreoccupeerde vrouwen getrouwd. Deze kiezen eerder een veilig of vermij-dend gehechte vrouw of andersom (Van IJzendoorn en Bakermans-Kranenburg 1996). Andersom kiezen vrouwen met een gepreoccupeerde stijl verhoudingsgewijs vaak een ver-mij-dend gehechte of gepreoccupeerd gehechte man. Toch zijn redelijk veel onveilig gehechte mensen met een veilig gehechte partner getrouwd en daardoor is de doorbreking van de intergenerationele overdracht van gehechtheid mogelijk.

De rol van de vaders is bij baby's wel onderzocht: een kind ontwikkelt de hechtingsstijl in relatie met beide ouders en neigt te kiezen voor de veiligste stijl.

Hoe lager de sociaaleconomische status, hoe meer vermij-dende gehechtheid en hoe meer onverwekte classi-ficaties rond verlies of trauma. In sterke mate geldt dat voor de zwarte en de Spaans-sprekende bevolking van de Verenigde Staten. Over de culturen heen echter is de ver-

deling in grote lijnen gelijk: in Israël, de Verenigde Staten, Canada, Australië, Engeland, Duitsland en Nederland.

Sociologisch gezien is nog niet veel gedaan met deze nieuwe onderzoeksmethode. Wel is er een studie naar de gehechtheidsstijl van extreem-rechtse jongeren in Duitsland. Daarin werd gevonden dat ze extreem vermijdend gehecht waren. Een onderzoek in Israël onder kibboetskinderen toonde aan dat een gemeenschapsopvoeding waarbij de kinderen bijna volledig werden opgevoed door de kinderverzorgsters veel ambivalent-gepreoccupeerd gehechte volwassenen te zien gaf. In kibboetsim waar de ouders 's avonds hun kinderen bij zich hadden was dat niet het geval.

Zoals ik hiervoor al stelde, is de gehechtheidsstijl van volwassenen te meten door hun verhaal te onderzoeken. Het gaat dus om een tekst die met bepaalde middelen geanalyseerd wordt. Centraal staat de tekst, of om maar een lelijk en modieus woord te gebruiken: het vertoog. De inhoud van dat vertoog wordt onderzocht op de innerlijke samenhang, de consistentie, de overeenkomst. Het verhaal dient te voldoen aan verhaal-wetten van doorzichtigheid, begrijpelijkheid, duidelijkheid, betrouwbaarheid en coöperatie. Ook dienen argumenten beknopt en helder te zijn. Dat onderzoek is niet simpel: het dient te geschieden op het woordelijk uitgeschreven interview. Het is een ingewikkelde en tijdrovende methode, die ontwikkeld is door de Amerikaanse onderzoeker Mary Main en haar medewerkers (Main, Kaplan en Cassidy 1995, Main en Goldwyn 1994, Main en Hesse 1990).

Het is dus met enige omzichtigheid dat ik haar bevindingen overplant op vertogen die niet ontstaan zijn in de context van het gehechtheidsbiografisch interview. Immers, je kan niet zomaar inhoud en consistentie uit elkaar halen. Dat kan wel volgens mij waar het gaat om een houding ten opzichte van één aspect: gevoelens en met name hoe over emoties in het algemeen gesproken of geschreven is. Ik neem nu dus een sprong van het verhaal van een enkel individu in het kader van een interview over zijn of haar jeugdervaringen naar vertogen die niet in die context ontstaan zijn en kies daarbij als kern de wijze waarop emoties in een verhaal of vertoog - ik gebruik dit begrip met tegenzin, maar ieder is duidelijk wat ermee bedoeld wordt - een rol spelen.

Analoog aan de drie stijlen in het verhaal over de eigen ervaringen kunnen we drie stijlen in publieke vertogen onderscheiden: een veilige waarin emoties benoemd kunnen worden en hun plek krijgen, waarin er perspectief op het zelf en de ander is en waarin over ervaringen gesproken kan worden op een eigen persoonlijke manier.

Een tweede stijl is de stijl, waarin ervaringen met hechting en verlies als het ware onderkoeld moeten worden: de gereserveerde of 'dismissing' stijl. De derde stijl is de gepreoccupeerde, waarin emoties het vertoog overheersen, geen afstand is, clichés de plaats innemen van eigen woorden. Bij de 'dismissing' stijl zien we een aantal manieren waarop die onderkoeling vorm krijgt. Je kan iets afdoen door het te idealiseren, door het te bagatelliseren, door het belachelijk te maken, door het te ontkennen, door cynisme. Een voorbeeld in het klein is de reactie op de dood van een grootouder: 'Het deed me niets, het was toch een oude zeur.'

Als voorbeeld in het groot neem ik de wijze waarop in de wereld en de pers gereageerd is op de dood van Prinses Diana. Op het moment dat haar dood bekend was, was ik zelf in Engeland, in de Yorkshire Dales. We hadden de hele ochtend door de mist en motregen over de fells gelopen. Het nieuws werd mij 's middags in een klein stadje verteld door de toiletjuffrouw in de Public Toilets, een kleine magere vrouw op laarzen, die de wastafels en toiletten schoon hield. Tijdens het gesprek met mij en vier andere Engelse middelbare vrouwen, die daar ook van de wc gebruik maakten, poetste zij steeds opnieuw de wastafel waaraan ik mijn handen waste. Onder het poetsen veegde ze tersluiks haar tranen weg. Ook de andere vrouwen hadden tranen in hun ogen en van pure geschoktheid ik ook. Daar stonden we dan, zes vrouwen van rond de vijftig in een wc in Noord-Engeland, van lower class tot middle class, vijf Engels, één Nederlands, niet extreem koningsgezind, zo bleek wel, elkaar niet bekend, maar heel even verbonden in het levensverhaal van een publiek persona. Er werd gepraat over haar. Anders dan in het zure commentaar van Alice Schwarzer, die Diana beschreef als louter object: van de pers, van mannen, van het koningshuis, werd mij duidelijk dat Diana voor deze Noord-Engelse vrouwen in een agrarisch stadje een voorwerp van identificatie was. Een identificatie-object omdat zij net als hen had geleden: aan haar huwelijk, aan bulimia, aan een beroerde kindertijd, maar ook trachtte er het beste van te maken en het systeem (de schoonfamilie, het koninklijk huis) te slim af te zijn. Zij was dus object en tegelijkertijd subject. Ze maakte gebruik van het systeem, waar ze ook onder leed. Haar schoonheid werd genoemd als extra factor. Dit riep verdedering op, geen jaloezie. Het oog wil ook wat, ook van vrouwen. Haar moederschap werd geroemd.

In de dagen daarop was er geen ontkomen aan. Het land was in rouw. In elk dorp dat we daarna wandelend aan deden lagen bloemen, hingen de vlaggen halfstok en spraken mensen in de winkels over wat zij ervoeren. Op-

vallend was hoe bezonnen er werd gesproken: ik heb weinig overdreven vertoon gehoord en gezien. Ook niet op de televisie waar men toonde hoe een lange stoet bij Kensington Palace bloemen legde. De sfeer was ingetogen, niet dramatisch. Bij de bloemen in de Noord-Engelse dorpjes waren briefjes, voornamelijk van vrouwen en kinderen, maar ook van mannen, en de algemene toon was verdrietig. Niet idealiserend. Ze was geen idool, ze was eerder een symbool. Ik gebruik het inmiddels afgesleten woord icoon, dat steeds in de pers opduikt, liever niet. Een icoon is een beeltenis die de betekenis zelf draagt. Een symbool is een drager van betekenissen die mensen erin leggen. Diana was een symbool, dat een icoon werd door de media. In dat opzicht is ze te vergelijken met Marilyn Monroe met wie ze haar kwetsbaarheid, haar psychische problematiek, haar verwaarloosde jeugd, haar schoonheid én haar talent om er wat van te maken, gemeen had. Als symbool was Diana Assepoester, maar ook Reinaart de Vos; ze was berekenend en naïef. Ik wil het nu verder niet meer over Diana hebben. Wie zij was weet ik niet. Haar verhaal is haar ontnomen door wat er van haar gemaakt is en waar zij mogelijk zelf aan heeft meegewerkt. Een beetje mythomaan zal ze ook wel geweest zijn, zoals alle verwaarloosde vrouwen. Als schep- per van haar eigen mythe heeft ze zich onzichtbaar gemaakt en met haar dood is dat verdwenen. Waar ik haar naam noem, spreek ik hem als het ware tussen aanhalingstekens uit, als het symbool.

Ik wil meer beschrijven hoe gereageerd is op haar dood in de officiële en de pulppers. Ik denk dat niemand - ook de pers niet - gerekend had op deze publieke demonstratie van affectie en verlies. In de tabloids werden uitgebreid alle verhalen nog eens verhaald, en alle foto's getoond. De toon was dramatisch. Je zou kunnen zeggen dat de roddelpers ambivalent-gepreoccupeerd is met haar objecten en rond Diana's dood werd dat mengsel van sentimentaliteit en morele afkeuring bijna kleverig. Je kon je voorstellen dat dit een tegenreactie zou geven. In de officiële Engelse pers werd de focus verschoven naar de reactie van het koningshuis, Blairs tact en de implicaties voor de Engelse monarchie. Dit is natuurlijk een van de vele facetten die het rouwbeklag om Diana heeft opgeroepen, maar niet het enige. Mijn zegsvrouwen in Noord-Engeland hadden het daar niet over en evenmin andere Engelsen die ik sprak. Voor zover het een demonstratie tegen iets was, was het meer een demonstratie tegen de veronderstelde ongevoeligheid van de Engelse Koninklijke familie, niet tegen de monarchie als instituut. Ik was op de terugreis naar Nederland benieuwd of de Nederlandse pers in staat was een bezonnen oordeel te geven over wat

ik net had meegemaakt. Tot mijn grote verbazing betrof de gereserveerde reactie in de Nederlandse pers niet de roddelpers op zich, maar Diana's rol daarin, of de reactie op haar dood. Het leek op een verfijnde vorm van *'blaming the victim'*. In een commentaar schreef Franke, dat het rouwbetoon hysterisch was. 'A lady died, nou én?' Beelden hadden laten zien dat daar nu juist niet sprake van was als we hysterisch omschrijven als dramatisch, extravert, overdreven en onecht. De mensen die de nacht voorafgaande aan de begrafenis al in Londen stonden en geïnterviewd werden, blonken eerder uit in nuchterheid. Slechts één persoon stond te bonken en te huilen tegen het hek, maar het feit dat dit beeld oneindig herhaald werd ontkent de reactie van anderen die niet gefilmd werden. Zelfs als Diana een icoon zou zijn, gemaakt door de pers en de reproduceerbaarheid van beelden, zoals Bommeljé (*NRC Handelsblad*, 4.9.1997) beweert, dan is er nog geen sprake van dat de weergave van een enkele traan een publieke psychose kan doen ontstaan. Alleen al het woord psychose doet geen recht aan wat er gebeurde. Diana's relatie met de media leek meer het onderwerp. Niet het feit dat een heel volk daar kennelijk zo verdrietig van was geworden. En dat ze daar verdrietig van waren geworden, werd een gevolg van massamanipulatie genoemd. Het volk huilt, maar het huilt eigenlijk niet, want het is geregisseerd. Franke is daarover in zijn *Groene-essay* het meest onomwonden over. Hij stelt: 'De massale rouw om Diana bewijst het: we leven in een pulpdemocratie, de emoties van de massa regeren. En de pulppers regeert die emoties. Erger nog, de kwaliteitskranten doen eraan mee.' In zijn commentaar maakt hij gebruik van de cultuurkritiek van Ortega y Gasset en Spengler en beweent de opkomst van de pulpdemocratie. Hij stelt: 'Die pulpdemocratie is een democratie waarin politiek en cultuur meer en meer bepaald worden door een massa die haar opinies emoties en stemgedrag sterk laat beïnvloeden door de commerciële televisiezenders en de pulpbladen, die op hun beurt weer gedreven worden door een voetzoekerige mengeling van commerciële winzucht, gewetenloze sensatiezucht, oprechte domheid en ranzig moralisme.' Het verdriet noemt hij een teken van vals bewustzijn. De massa's zijn zoals we in de afgelopen eeuw gezien hebben tot veel in staat. Maar uit zijn stuk spreekt ook een gebrek aan historisch bewustzijn. Ook zonder pulppers zijn in de geschiedenis mensen tot iconen of symbolen gemaakt. We hoeven alleen maar te denken aan uitbarstingen van Maria-verering. Het proces is duizendvoudig weergegeven en misschien daardoor versterkt, maar dat verklaart nog niet het ontstaan van het proces. Hier is geen sprake van vals bewustzijn, mogelijk

wel van regie. En waarom noemen we een gedrag dat ons niet goed gezind is een teken van vals bewustzijn, terwijl het eigen gedrag, het gedrag van de kritische intellectuele elite waar de schrijver zichzelf toe rekent, kennelijk een norm is die moreel superieur is? Hij zegt gehuild te hebben bij de beelden van vrouwen en kinderen volgepakt in veewagens, vluchtend voor de Serviërs. Zijn onverschilligheid: 'Een prinses is dood, nou én?' is schokkend. Een verkeersongeluk waarbij een aantal mensen overlijdt, waarbij een jonge vrouw en moeder doodgaat, is altijd schokkend. Ook als we de mensen niet kennen en slechts een regel in de krant lezen. Het opvallendste is echter de minachting voor de emotionele reactie van wat hij dan het volk noemt. Het volk, dat zijn de anderen. En hun emoties zijn niet echt. En behalve dat: levensgevaarlijk. Slechts een ijzeren intellectuele voorhoede kan de ondergang van de civilisatie tegenhouden. Frankes reactie is een goed voorbeeld van een 'dismissing' reactie: het bagatelliseren, ontkennen van ervaringen (ook van anderen) van verlies.

Maar waarover en om wat hilde het volk eigenlijk? Was het vertoon van emoties rond Diana's dood alleen een geregisseerd media-event? Of was het ook een kristallisatiemoment in een tijd in Engeland, dat de economie een beetje aantrekt na jaren van de loden moeheid en machteloosheid, die vooral in het industriële noorden van Engeland heerste, met zijn grote werkeloosheid? Op het moment dat kiezers een jaren durend conservatief bewind de wacht hebben aangezegd, zegt een prinses, die 'een prinses voor iedereen' was, dat ze eindelijk het geluk vond. En de mensen haalden opgelucht adem, niet alleen voor haar - want wie kende haar echt - maar voor zichzelf. En dan op dezelfde dag, dat er een speciale editie gewijd zal zijn aan haar nieuwe geluk, gaat ze dood.

'Diana' als fenomeen is om in mijn vakjargon te blijven een overdrachtsfiguur. In Jungiaanse termen beantwoordt ze aan de kenmerken van een archetype: de koningin. Ze is draagster van betekenissen. De functie van een symbool is dat ze de drager is van emoties, van hoop en verwachtingen, van identificaties, bewondering. Opvallend is bijvoorbeeld dat zij gebruikmaakte van een al eeuwenoud koninklijk attribuut: de genezende kracht van de koninklijke handoplegging. Ik heb in de pers eindeloos de foto's waarin zij zieke kinderen omhelst, een AID's-patiënt aanraakt, herhaald gezien. Haar liefdadigheid mocht dan zijn beperkingen hebben, zij maakte gebruik van attributen die vanaf de Middeleeuwen als teken van de kracht van heiligheid van koningen gezien werd: de aanraking.

Ze is om nog eens mijn vakjargon te gebruiken: een object, niet in de zin van een ding, een lijdend voorwerp, maar in de zin van degene voor wie emoties en affecten bedoeld zijn, als drager van de voorstellingen van het innerlijke object, als hechtobject. En dus vertoont ze voor iedereen die haar verhaal kende, aspecten van het eigen object: de aanraakster, die de moeder voor peuters vertegenwoordigt, die kinderen knuffelt, de *'princess of hearts'*, van de jonge mooie moeder van het jongetje en meisje van een jaar of vier, de begeerde schoonheid van de adolescent en volwassene, maar ook de sexy bimbo, die *'squidgy'* heette. Van het eigen innerlijke beeld van het zelf: het miskende kind, de jonge vrouw die gebruikt wordt voor andere doeleinden dan de liefde die ze zoekt. En van het innerlijke scenario: achterstand, lijden, overwinning en dood. De protagonisten en het scenario vertonen alle kenmerken van een tragedie en zoals we allen weten, gaan tragedies over algemene menselijke gevoelens, gebracht in de gedaante van koningen, goden en koningskinderen. Het verhaal heeft geen goed einde en dat raakt mensen. We hoeven er niet dramatisch over te doen en er geen opzweeping van de massa's in te zien, als we constateren dat tragedies mensen raken en dat het bijwonen van rituelen zoals afscheidsceremonies een cathartisch effect heeft. In termen van Canetti (1960) is de massa die afscheid van 'Diana' nam een open massa, die na een periode van groei oploste, een klagende massa, die zoals dat het geval is met een klagende massa na het begraven het verloren object mijdt. Na de begrafenis is het een massa overlevers geworden: na elke begrafenis gaan de rouwenden huns weegs met het gevoel dat zij de overlevers zijn en dit leidt het uiteenvallen van de groep in. Het leven herneemt zich. 'Diana' zal bijgezet worden in de hal van de dode iconen van deze tijd, waar Kennedy bijhoort, Marilyn Monroe, John Lennon, Elvis Presley.

De reactie van de pers heeft nu net de emotionele component van dit gebeuren gemist, omdat ze emoties gelijkstelt met gevaar en haar best doet deze zo snel mogelijk te ontcrachten en te bagatelliseren. Van een evenwichtige, uitgebalanceerde reactie is geen sprake. De toorn van de kwaliteitspers leek eerder op haar commerciële broertje te zijn gericht en op de hysterie van het volk. Ik noem één uitzondering: het commentaar van Salman Rushdie. Zoals vaker pikken schrijvers eerder de gevoelsmatige betekenis van gebeurtenissen op.

Een dergelijke ontkenning en afkoeling van emoties zien we veel in de pers, maar ook in de politiek. Het primaat van de rede, waaraan de pers zijn bestaan ontleent, de objectieve voorlichting, de neutrale weergave van fei-

ten, steunt op een merkwaardig mensbeeld. Dit mensbeeld is gefundeerd op een oud verlichtingsideaal en gaat uit van het bestaan van een rationele mens, die het wijze en verstandige kiest wanneer hij weet en zich niet zal laten leiden door emoties. Emoties vertroebelen het verstand maar. Hetzelfde zien we in het mensbeeld dat aan economische theorieën ten grondslag ligt. Mensen zijn uit op hun gewin en beoordelen de kansen daarop met hun verstand. Emoties zijn voor het privé-leven.

Niet alleen uit de hechtingstheorie, die ik hier in het kort heb behandeld, maar ook uit modern neuro-psychologisch onderzoek ontstaat een totaal ander beeld. Zoals Antonio Damasio (1994) beschrijft, zijn er beschadigingen die een klein gebied van de prefrontale cortex raken maar het rationele deel van het denken onaangetast laten. Mensen met dergelijke beschadigingen zijn verstoken van informatie uit het emotionele systeem, maar hun waarneming, geheugen, spreken en intelligentie zijn onaangetast. Deze mensen zijn niet in staat tot het nemen van beslissingen, kunnen niet oordelen, verliezen hun respect voor sociale gebruiken, houden geen rekening met de belangen van anderen. Zonder emotie is ons denken en handelen onmogelijk. En onze emoties bestaan ook zonder manipulatie van de media.

Tot slot: hechting aan een belangrijke ander en de beantwoording van deze hechtingsbehoefte door die ander, vormen de sociale grondslag van het menselijk bestaan. Zonder hechting is overleving van kinderen niet mogelijk. De ervaringen met hechting vormen een neerslag in het menselijk brein, dat alle volgende ervaringen en leerprocessen vormgeeft. Hechting wordt dus een innerlijk schema, dat zowel het denken, spreken, redeneren als voelen vormgeeft. Uit neuropsychologisch en ontwikkelingspsychologisch onderzoek weten we dat het een niet zonder het ander kan. Veilige hechting is dus het sleutelwoord voor een evenwicht tussen denken en voelen. Deze veilige hechting is een product van temperament, responsiviteit van de ouders en hun eigen hechtingsstijl. Vaders dragen daar evenveel aan bij als moeders. Veilig gehechte peuters blijven veilig gehecht, mits het er in hun leven een beetje voorspelbaar aan toe gaat. Misbruik en mishandeling, en vroege verliezen kunnen hoogstwaarschijnlijk hechting desorganiseren. Het is altijd makkelijker structuren kapot te maken dan ze op te bouwen.

Maar wat doen we maatschappelijk met deze behoefte? We verdelen de terreinen, maken het bij mannen publiekelijk onmogelijk met emoties over zichzelf te spreken, laat staan uiting te geven aan hun zorg of hun behoeften

om letterlijk zorg te dragen. We wijzen het terrein van gehechtheid, affiliatie en emoties eenzijdig aan vrouwen toe. We verwarren gepreoccupeerd zijn met gevoelens. We bagatelliseren alle emoties uit angst overspoeld te zijn of te lijken. Veel politiek daarentegen vernietigt in haar streven naar macht, trots en nationale stabiliteit juist de voorwaarden waaronder deze menselijke behoeften vervuld kunnen worden. Het meest extreem is dat te zien op de terreinen waar geweld, oorlog en onderdrukking endemisch zijn.

We houden daarmee een tweedeling in stand, waardoor een evenwichtige benadering van menselijke gevoelens een zaak van de binnenkamers van hulpverleners wordt en steeds minder een zaak van het publiek debat. Hulpverleners hebben veel kennis van wat mensen nodig hebben en wat belangrijk is voor een redelijk stabiele ontwikkeling. Ze hebben ook kennis hoe traumatische situaties te overleven. Maar ze kunnen nooit tegen het tempo op, waarin menselijke behoeften en gemeenschapsstructuren momenteel in situaties van armoede, vervolging, oorlog en geweld kapot gemaakt worden. En dus voor generaties onveiligheid zorgen. Als hulpverleners het debat binnenskamers houden en niet publiekelijk uitspreken, dat de wijze waarop men in media en in de politiek omgaat met menselijke behoeften en emoties, schade aanricht en de geestelijke gezondheid benadeelt, zijn wij medeverantwoordelijk. De wereld hoeft niet in therapie, maar therapeuten kunnen wel de psychologische gevolgen van politiek meer en beter onder de aandacht van het publiek brengen.